

BALTŲ MITINIS KALVIS IR JO ATITIKMENYS KITŲ TAUTŲ MITOLOGINĖSE TRADICIJOSE

NIJOLĖ LAURINKIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Daugelio tautų mituose ar jų relikтус išsaugojusiame folklore išsiskiria specifinį vaidmenį atliekantis personažas kalvis. Neretai jis pasižymi kultūriniam herojui būdingais bruožais, o kartais turi netgi dievo statusą. Šis mitinis kalvis paprastai apibūdinamas kaip turintis ypatingą kūrybinę – demiurgo galią, kuri atsiskleidžia kosmogoninio proceso eigoje arba fragmentiškai atspindima kaip paskiri kreatyviniai aktai. Kalvis gali būti ne tik visatos elementų, bet ir ginklų, buitinių daiktų, kurie funkcionavo dievų ir socialinėje sferoje, gamintojas.

Baltų mitinis kalvis turi daugelį tipišku kitose tradicijose aptinkamo kalvio savybių. Apie lietuvių ir latvių kalvį, jo semantinį kontekstą išlikusi mitologinė informacija negausi, tačiau ir iš jos kai ką galima spręsti apie šios mitinės figūros pavidalą ir raišką.

Kalvystės ir kalvio vaidmuo nuo seniausių laikų

Kalvystės atsiradimas siejamas dar su priešistoriniais laikais – metalų era, kai žmonės pradėjo naudoti varį, žalvarį, o vėliau ir geležį. Pirmieji dirbiniai iš žalvario Lietuvą pasiekė XVII–XVI a. pr. Kr. Rytų Pabaltijo gyventojai su geležimi susipažino apie 600–500 m. pr. Kr., bet ją plačiau iš balų rūdos imta išgauti ir geležinių dirbinių gamyba pradedama tik senajame geležies amžiuje, tai yra pirmaisiais amžiais po Kr. Žaliavos geležies rūdai gaminti – balų rūdos buvo aptinkama visoje miškinėje zonoje, netrūko jos ir Lietuvoje¹.

Priešistoriniais laikais metalas buvo laikomas retenybe ir jo panaudojimas buvo kone ritualinis². Todėl nuo seno metaliniai dirbiniai – darbo įrankiai, ginklai, papuošalai ir kitos paskirties daiktai (vartai, durų apkalai, skrynios, indai) buvo labai branginami. Dar XIX a. Lietuvos kaime kalvis laikytas autoritetingu, nepaprastu žmogumi. Pas jį ateidavo žmonės iš visos apylinkės, pranešdavo jam naujienas,

išsipasakodavo. Taip kalviai įgydavo daug žinių apie gyvenamąją vietą ir savo žodžiu, patarimu darydavo įtaką jos gyventojams³.

Mircea Eliade, apibrėždamas kalvio socialinę padėtį, pasiremia Sibiro tautų mitologijos medžiaga. Kalvis Sibiro tautose buvo ypač gerbiamas ir savo reputacija prilygo šamanui. Jakutų sakoma: „Kalviai ir šamanai – iš vieno lizdo“; „Pirmasis kalvis – vyriausias, o šamanas – antras brolis“. Kaip ir šamanas, kalvis turėjo būti švarus tiek fizine, tiek dvasine prasme⁴. Be to, kalvis, kaip ir šamanas, buvo susijęs su ugnimi ir laikytas „ugnies šeimininku“⁵. Ugnis, kaip žinoma, – vienas pagrindinių daugelio ritualų elementų, su ja glaudų ryšį turėjo kulto tarnai. Pirmykštės tautos iš viso išsivaizdavo, kad ugnyje glūdi maginė jėga, padedanti šventikui pasiekti ekstazę – savo dvasia išeiti į anapusybę⁶. Taigi kalvis, kaip ir žynys, savo funkciją vykdė bendraudamas su ugnies stichija, suteikiančia ypatingų galių, o jo atliekamos procedūros priminė ritualinius veiksmus.

Kalvystės ryšį su magijos, burtininkavimo sfera liudija ir kalvį žyminčio bendrinio, o kartais ir tikrinio žodžio etimologija kai kuriose indoeuropiečių kilmės kalbose. Sakysim, iranėnų kalvio vardas Kave (iš „Šachname“) etimologiniu požiūriu siejamas su senovės indų žodžiu *kavi* ‘aiškiaregys, išminčius, žynys poetas’ (MNM I p. 603). Šiai šakniai giminiškais žodžiais galėjo būti vadinamas magijos ir poetinis menas bei jo atlikėjai⁷. Pačių iranėnų kalboje žodis *kavi*, be kalvio, taip pat reiškė žynių sluoksni, ritualinių tekstų kūrėjus (ten pat). Senovės indų aiškiaregys poetas, įvardijamas žodžiu *kavi*, skleisdavęs aukščiausią šviesą iš savo asmeninio imanentinio patyrimo⁸. Shri Aurobindo (1872–1950), Indijos dvasinis lyderis, daugelio veikalų apie jogą autorius, yra rašęs, kad žodžiu *kavi* vadinami poetai aiškiaregiai skelbdavo amžinąsias tiesas, intuityviai suvokiamas iš poetinių himnų, kurie dabar žinomi kaip Rigveda⁹. Vadinasi, su senovės indų *kavi* ir jam giminiškais žodžiais buvo siejamas ne tik asmuo, turėjęs ryšį su materialia ugnimi, tai yra kalvis, bet ir vidinės šviesos skleidėjas – žynys, poetas, aiškiaregys.

Mitinis kalvis rašytiniuose šaltiniuose. Dievas Teliavelis

Duomenų apie lietuvių mitinį kalvį randama XIII a. rašytiniuose šaltiniuose. Jono Malalos kronikos intarpe (1261 m.) minimas Teliavelis, atlikęs kalvio funkcijas. Kalvis Teliavelis įrašomas į baltų ir finougrų genčių dievų sąrašą, pateikiamą po Sovijaus laidotuvių aprašymo. Kronikos intarpo autoriaus teigiama, kad Sovijus paskleidęs „paklydimą“ aukoti „nelabiems“ dievams „Andajui ir Perkūnui, kitaip tariant, griauštinui, ir Žvorūnai, kitaip tariant, kalei, ir kalviui Teliaveliui, nukalusiam jiems saulę, kuri šviečia žemėje, ir įmetusiam jiems saulę į dangų“ (BRMŠ I p. 268). Tad kalvis Teliavelis čia minimas kaip vienas iš dievų. Jo veikla, atliktas žygdarbis apibūdinama kaip Saulės nukalimas ir jos įmetimas į dangų.

Teliavelis, kaip dievo vardas, paminėtas dar viename istorijos šaltinyje – Ipatijaus metraštyje. Čia pateiktame pranešime, datuojamame 1252 m., kalbama apie lietuvių ir jų karaliaus Mindaugo dievus, kuriems slapta buvo aukojama: „visų pirma Nunadieviui ir Teliaveliui ir Diviriksui, Zuikių dievui ir Medeinaui“ (BRMŠ I p. 261). Hierarchizuotą sistemą atspindinčiame dievų sąrašė Teliavelis eina po

Nunadievio, tai yra po vyriausiu laikomo Dievo¹⁰. Jei Teliavelis šliejamas prie vyriausiojo Dievo, tai ir jo statusas, reikia manyti, buvęs gana aukštas.

Nurodytinas dar vienas šaltinis – Jono Dlugošo „Lenkijos istorija“ (parašyta XV a.), kurioje vardijant lietuvių dievus paminimas Vulkanas. Kaip žinoma, J. Dlugošas lietuvių dievus buvo pavadinęs romėnų dievų, atitinkančių juos funkcinio požiūriu, vardais: „Turėjo tas pačias šventes, dievus bei apeigas kaip pagonyš romėnai, garbino dievą Vulkaną [manydami jį slypint] ugnyje, Jupiterį – žaibe, Dianą – miškuose, Eskulapą – gyvatėse ir žalčiuose“ (BRMŠ I p. 578). Vulkanas, romėnų apvalančios ir naikinančios ugnies dievas, kuris buvo garbintas ir kaip kalvystės globėjas, tikriausiai buvo identifikuojamas su Teliaveliu. Tad šiame istoriniame šaltinyje Vulkanu pavadintas lietuvių dievas, turėjęs ryšį su ugnimi, o galbūt ir su kalvyste, iškeliamas net į pirmą vietą.

Apžvelgus aptartuose rašytiniuose šaltiniuose pateiktus dievų sąrašus, galima daryti išvadą, kad Teliavelio ir, kaip manoma, jį atitinkančio Vulkano vieta panteone nėra pastovi. Šis su kalvyste susijęs dievas gali būti dievų sąrašo pradžioje – pirmas (J. Dlugošo veikale) arba antras (po Nunadievio Ipatijaus metraštyje). Tačiau kartais jis nustumiamas ir į ketvirtą vietą tarp minimų dievų (po Andajaus, Perkūno ir Žvorūnos J. Malalos kronikos intarpe). Tai, kad Teliavelis figūruoja tarp kronikinių ir istorikų paminėtų svarbiausių dievų, yra reikšmingas faktas. Vladimiras Toporovas, rekonstruodamas lietuvių panteoną, Teliavelį įtraukia į pagrindinių dievų triadą: Aukščiausias Dievas (Nunadievis / Andajas) – Perkūnas – Kalvis (Teliavelis). Tiesa, autorius primena, kad ši triada neatspindi tikslios lietuvių panteono hierarchijos. „Greičiausiai Teliavelis įtrauktas į triadą dėl visame Baltijos areale gerai žinomo siužeto apie griaustinio dievo ryšį su kalviu, nukalusiu saulę (plg. skandinavų, suomių, estų, baltarusių ir kitas versijas).“¹¹ Vis dėlto galima konstatuoti, kad Teliavelis buvo laikomas vienu pagrindinių lietuvių, o galbūt ir iš viso baltų dievų.

Teonimo *Teliavelis* etimologija

Dievų ar mitinių būtybių prasmę neretai padeda atskleisti jų vardų etimologija.

Teliavelio vardo kilmę mėgino aiškinti daugelis mitologijos tyrėjų. Eduardo Volterio teigimu, tai – klaidingai užrašytas žodis *kalvelis*¹². Antonis Mierzyński aiškino, kad *Телявели* atitinka žodis *tėvelis*¹³. Norbertas Vėlius pirmąjį žodžio *Телявели* sandą siejo su šaknimi *tel-*, reiškusia 'žemė' (plg. romėnų deivę *Tellus Mater* 'Žemė Motina', prūsų dievą *Patuls*), o antrąjį jo sandą – su šaknimi *vel-* (plg. lietuvių *velnias*, latvių *velns*). Tad Teliavelis jo aiškinamas kaip lietuvių folkloriniam velniui artimas dievas, kurio vardas reiškęs 'žemės velnias'¹⁴. Viačeslavas Ivanovas ir V. Toporovas iškėlė hipotezę, kad Teliavelis sietinas su germanų mitinio veikėjo Tjalfi (*Pjálfi*), kuris buvo griaustinio dievo Toro pagalbininkas, vardu. Analogiškas Teliavelio santykis galėjo būti Perkūno atžvilgiu (MNM II p. 499).

Kuri iš čia nurodytų etimologijų yra arčiausiai tiesos, sunku pasakyti. Padėtis komplikuota nemaža dalimi dėl to, kad apie Teliavelio prasmę bei funkcijas pernelyg mažai žinoma. Todėl ir nelengva įvertinti, ar žodis, iš kurio kildinamas vardas, semantiniu požiūriu turi ryšį su įvardijamu objektu. Teliavelio esmę, jo, kaip kalvio,

funkciją geriausiai atskleidžia E. Volterio pateikta šio vardo etimologija, susiejanti jį su žodžiu *kalvelis*.

Dėmesio vertos ir V. Ivanovo bei V. Toporovo, taip pat N. Vėliaus hipotezės. Pirmosios iš jų autoriai pabrėžia Teliavelio ryšį su Griaustinio dievu, antrosios prielaidos autorius išryškina Teliavelio ir velnio sąsają. Semantiniu požiūriu mitinis kalvis iš tiesų yra prieštaringa būtybė.

Kalvis žodinėje tradicijoje. Jo ryšys su Saule

Baltų mitologinėje tradicijoje kalvio vaizdinys nevienalytis. Tai ypač pasakyti- na apie tautosakoje – pasakose, daugiausia stebuklinėse, etiologinėse sakmėse aptinkamą kalvį. Folklorinis kalvis paprastai vaizduojamas kaip neaukšto rango mitinė būtybė. Čia jis dažniausiai yra ginklų ir buitinių objektų gamintojas, neretai asistuojantis kuriam nors kitam mitiniam veikėjui. Tačiau kartais tas folklorinis kalvis atlieka ir dieviškajam kalviui būdingas funkcijas. Kaip liudija kai kurie žodinės tradicijos faktai, kalvis yra dangaus šviesulio – Saulės kūrėjas.

Lietuvių sakmėje pasakojama, kad senais laikais, kai visur buvo tamsu, kalvis sumanęs nukalti Saulę:

Senais laikais gyveno žmogus kalvis. Jis buvo įžymus kalvis. Tada buvo visur tamsu, buvo naktis ir naktis. Tai šis kalvis nutarė nukalti saulę. Paėmęs blizgančią geležį, kalė kalė ir nukalė per šešerius metus saulę. Tada, užlipęs ant aukščiausios trobos, įmetė ją į dangų.

Tai ir iki šios dienos ji ten tebestovi LTR 4239(502).

Sakmė yra iš Juozo Šliavo, žinomo Žeimelio kraštotyrininko, sudaryto folklorinės medžiagos rinkinio. Tautosakos tekstai užrašyti moksleivių, nesinaudojant jokia garsinio įrašymo technika, o tik aprašant, atkartojant, neretai ir savais žodžiais, kaimo žmonių pateiktų pasakojimų turinį. Todėl čia pasitaiko šiuolaikiškų, folklorui nebūdingų žodžių ir ištiesų pasakymų (sakysim, *Jis buvo įžymus kalvis*). Tačiau vertinant rinkinį iš esmės reikėtų konstatuoti, kad jį sudaro žodinės tradicijos kūriniai, tik nepatyrusių rinkėjų jie užfiksuoti su trūkumais (žr. taip pat dar vieną šio rinkinio sakmę apie kalvio nukalamą Saulę; sakmė yra kontaminuota su pasakų motyvais – LTR 4239/450/).

Tad aptariama sakmė užrašyta šiaurės Lietuvoje, paribio su Latvija zonoje. Pažymėtina, kad panašaus turinio naratyvą turi ir latviai:

Agrāk ticēja, ka Dievs licis kalējam uzkalit apaļu ripu. Kalējs uzkalis. Tad Dievs nokrāsojis apaļo ripu zelta krāsā un pakāris to pie debesīm. Tā radusies saule LTT p. 35.

Dievas liepęs kalviui iškalti apvalų ritulį. Kalvis iškalė. Tada dievas nudažė tą skritulį aukso spalva ir pakabino po debesimis. Taip atsirado Saulė. Tad lietuvių ir latvių folkloriniai naratyvai patvirtina XIII a. istorijos šaltinyje paliudytą mitinio kalvio, kaip demiurgo, raiškos sferą.

Kalvio, kaip dangaus šviesulių kūrėjo, motyvas žinomas ir finougrų mitologijoje. „Kalevaloje“ kalvis Ilmarinenas nukala Mėnulį ir Saulę:

*Kalvis nukalė mėnulį,
Pabaigė daryti saulę.
Atsargiai jisai iškėlė,
Rūpestingai jis pritaisė
Eglės šakose – mėnulį,
O pušies viršūnėj – saulę.
Žliaukė prakaitas per veidą,
Nuo kaktos lašais lašėjo,
Šitą sunkų darbą dirbant,
Keliant šitoki sunkumą.*

K 49; 59–68

Tačiau Ilmarinenas negali Mėnulio ir Saulės priversti šviesti (K 49; 73–74), taigi jo, kaip demiurgo, kūryba nėra tobula. Kalviui nepavyksta savo kūrinių padaryti funkcionuojančiais (K 49; 59–74).

Kalvis suomių žodinėje tradicijoje figūruoja ir tiesiog kaip pasaulio kūrimo akcijos vienas dalyvių. Vadinamojoje „Pasaulio atsiradimo dainoje“, turinčioje du variantus, kalbama apie kregždutę, kuri skrenda virš jūros ir ieško vietos lizdai krauti. Viename tų variantų sakoma, kad kregždutė susisuka lizdą ant laivo denio. Tačiau pakyla audra, ir laivas drauge su kiaušiniaus nugrimzta į jūrą. Kregždutė kreipiasi į kalvį, prašydama pagaminti grėblį, kuriuo ji išgrėbia kiaušinio likučius iš jūros dugno. Iš kiaušinio gabalėlių atsiranda Saulė, Mėnuo ir žvaigždės¹⁵. Tad čia kalvis yra tik demiurgo pagalbininkas kuriant dangaus šviesulius.

Kalvio, kaip dangaus šviesulio gamintojo, motyvas, paplitęs baltų-finougrų areale, rodo, kad jis nėra atsitiktinis ir dėl jo autentiškumo neturėtų kilti abejonų.

Mitinio kalvio ryšys su Saule pastebėtas ir slavų tradicijoje. Dievybė Svarogas (*Сварог, Сварожич*), kuri buvo siejama su ugnimi, ypač dangiškoji, galėjo būti įsivaizduojama kaip kalvis. Rašytiniuose mitologijos šaltiniuose jis gretinamas su graikų Hefaistu. Svarogas laikomas dievo Dažbogo (*Дажьбог*), arba, kitaip tariant, Saulės, tėvu. Ipatijaus metraštyje (1114 m.) rašoma: *сынъ его именем Солнце, его же наричють Дажьбогъ...* (MNM II p. 421). Tad kalvio funkcijomis pasižymėjęs Svarogas iš dalies gali būti traktuojamas kaip Saulės kūrėjas ta prasme, kad jo sūnus esąs su Saule glaudžiai susijęs dievas.

Priėmus Rusioje krikščionybę, Svarogas, kaip kalvystės globėjas, pamažu buvo pakeistas krikščioniškais personažais: šventaisiais Kuzma ir Demjanu. Bizantijos tradicijoje Kuzma ir Demjanas nebuvo susieti su kalvyste, bet Rusioje tas ryšys, kaip manoma, atsiradęs dėl panašaus žodžių *Кузьма* ir *кузьн* skambėjimo. Tokiu būdu Kuzma tapo kalviu. O kadangi kalvis paprastai turi padėjėją, dirba su juo dviese, tai Demjanas, Kuzmos brolis, taip pat imtas laikyti kalviu. Kuzma ir Demjanas tapo vedybų globėjais. Tačiau neretai jų raiška, demonstruojama tradiciniuose naratyvuose, sutapdavo su Svarogo funkcijomis¹⁶.

Kalvio sąsaja su devyniaragio elnio vaizdiniu

Teliavelis – tik istorijos šaltiniuose aptinkamas vardas. Žodinėje tradicijoje jis neminimas, nors žinoma nemažai folkloro kūrinų, kuriuose figūruoja kalvis, išlaikęs mitinio personažo bruožų. Nurodytose lietuvių bei latvių sakmėse ir J. Malalos kronikos intarpe paliudytą kalvio ryšį su Saule patvirtina dar vienos rūšies tautosakos kūriniai – lietuvių kalėdinės dainos apie devyniaragį elnią, kuriose minimi kalviai (jas reprezentuoja du dainų tipai: LLDK D Kl 338, 339; pirmąjį sudaro 28 variantai, antrąjį – 16). Šių tekstų prasmė yra užkoduota ir gali būti atskleista tik įsigilinus į visą juose užfiksuotos mitologinės informacijos sistemą. Dainos apie devyniaragį elnią išsiskiria neįprasta semantinių elementų jungimo, jų kombinacijų logika, kuri gali būti paaiškinta žinant platesnį tų elementų ir jų derinių kontekstą, tai yra analogiškos semantinės struktūros mitologemas kitose tradicijose.

Lietuvių dainose elnias vaizduojamas kaip devyniaragis gyvūnas, ant kurio pirmo rago dega ugnelė, o ant devinto – kalveliai kala:

*Atlėkė elnias
Devyniaragis,
Lėliu kalėda kalėda.*

*An pirmo rago
Ugnelė degė,
Lėliu kalėda kalėda.*

ČDzP p. 28

*Oi ir atbėga
Bistrus alnelis,
Lėliu kalėda kalėda.*

*Bistrus alnelis
Devyniaragis,
Lėliu kalėda kalėda.*

*Ant devinto rago
Kavolėliai kalė,
Lėliu kalėda kalėda.*

ČDzM 105a

Kai kuriuose dainos variantuose kalveliai kala ant elnio ragų įrengtoje seklyčioje:

*Atlakia alnias
Devyniaragis,
Oi kalėda kalėda!*

*Ir jis atlėkįs
Vandeny žiūro,
Oi kalėda kalėda!*

*Vandeny žiūro
Ir ragus skaito,
Oi kalėda kalėda!*

*An ragelių
Nauja seklyčia,
Oi kalėda kalėda!*

*Toj seklyčioj
Kavoliai kala,
Oi kalėda kalėda!*

LTR 2209(38)

Elnias ir jam artimas, taip pat elnių šeimos gyvulys briedis baltų buvo garbinami nuo seno. Tai liudija archeologinių kasinėjimų duomenys (aptikta apeiginių lazdų su briedžio galvutėmis, datuojamų neolito epocha, ir kitų radinių)¹⁷.

Sibiro tautose mitinio elnio vaizdiny siejamas su Saule. Viename Ivolginsko stelos atvaizde iškaltas elnias su saulės disku virš ragų. Saulė pavaizduota kaip spindintis veidrodis. Nuo seno spindintis veidrodis simbolizavo saulės diską¹⁸.

Ypač raiškiai briedžio ir Saulės koherenciją patvirtina evenkų mitologija. Briedis čia siejamas su Saulės pagrobimo motyvu. Pasakojama, kad kosminis briedis Chenglen pagrobia iš dangaus Saulę. Stoja amžina naktis. Tarp vidurinėje žemėje gyvenančių žmonių atsiranda didvyris Mainas, kuris su slidėmis išvyksta ieškoti Saulę pagrobusio briedžio. Jis pasiveja briedį, šauna iš lanko ir strėle sužeidžia gyvūną. Mainas išlaisvintą Saulę gražina žmonėms. Šis mitas buvo siejamas su pavasario atgimimo švente ir juo taip pat buvo aiškinama dienos ir nakties kaita¹⁹. Briedis Sibiro tautų galėjo būti įsivaizduojamas ir kaip pati Saulė. Aleksejaus Okladnikovo teigimu, taigos medžiotojams Saulė buvo gyva būtybė – milžiniškas briedis, per dieną perbėgantis visą dangaus skliautą ir nakčiai nugrimztantis į beribę požeminę jūrą²⁰. Apie tokį Saulės žvėrį, milžinišką briedį, pasakojama dolganų pasakoje. Vienas berniukas norėjo sužinoti, kur dingsta nusileidusi Saulė. Jis nuėjo į žemės pakraštį, prie jūros kranto, kur buvęs uolėtas iškyšulys. Sėdėdamas ant jūros kranto, auštant berniukas išvydo nepaprastą vaizdą: briedis iš vandens matyti, ragų galai tik kyšo²¹. Tad briedis dolganų pasakoje įkūnijo Saulę.

Lietuvių kalėdotojų dainų elnią sieti su Saule skatina visų pirma tai, kad jis kartais vaizduojamas su degančia ugnele ant vieno iš jo ragų. Be to, apie elnio ir Saulės sąsajos galimybę leidžia galvoti šio mitinio gyvūno glaudus santykis su kalviais, kurie lietuvių mitologijos kontekste žinomi kaip Saulės kūrėjai, gamintojai. Galbūt kalviai, kalantys ant elnio ragų, sugražina Saulę ir šviesą tamsiuoju metų ciklo laikotarpiu. Juk aptariama daina buvo dainuojama apie Kalėdas, tai yra baidiantis seniesiems metams, kai tamsa trukdavo didžiąją paros dalį ir buvo aktualu laukti Saulės ir jos šviesos. Tokie motyvai akina devyniaragį elnią su ugnele ant ragų ar kalančiais kalviais sieti su soliarine simbolika.

Kalvis dangaus šviesulių pagrobimo siužeto kontekste

Apie kalvio ryšį su Saule galima spręsti ir iš šio dangaus šviesulio pagrobimo siužeto, paliudyto Enėjaus Silvijaus Piccolominio (XV a.). Jo rašoma apie vienuolio Jeronimo Prahieškio, skleidusio Lietuvoje krikščionybę, surastą lietuvių gentį, kuri garbino Saulę ir labai pagarbiai laikė nepaprasto didumo geležinį kūjį. Žyniai, paklausti, ką reiškia šis garbinimas, atsakė, jog kadaise ištisus mėnesius nebuvo Saulės – ją galingasis karalius buvo sugavęs ir uždaręs pačiame tvirčiausiame bokšte. Tada Saulei į pagalbą atėję Zodiako ženklai. Didžiulių kūju jie sudaužė bokštą, išlaisvinę Saulę ir gražinę ją žmonėms (BRMŠ I p. 591–592, 595). Lietuvių mitologijos kontekste Zodiako ženklai, kaip personifikuota būtybė, yra neįprasta mitologema. Zodiakas – dangaus skliauto juosta abipus ekliptikos, kuria juda Saulė ir kitos planetos. Pagal žvaigždynus ji yra padalyta į dvylika dalių, gavusių po atitinkamą Zodiako ženklą. Tad Zodiako ženklai – Saulės pereinamas erdvės atkarpas simbolizuojantys ženklai. Jei Saulė buvo pagrobta, vadinasi, ji nejudėjo dangaus skliautu, tai yra keliu, vadintu Zodiaku. Zodiako samprata atsirado labai ankstyvoje civilizacijos fazėje, buvo manoma dangaus kūnuose gyvenant astralinę sąmoningą dvasią, arba sielą. Zodiako ženklų kanonas tvirtai nusistovėjo seniau nei prieš 3000 metų. Manoma, kad jo būta dar Mesopotamijoje; vėliau jis plito į Egiptą, Kiniją, Graikiją,

islamo šalis²². Lietuvoje Zodiako ženklai, kaip astralinių simbolių sistema, egzistavo dar gyvuojant ikirikščioniškajai religijai. Šiuo atveju paminėtinas įdomus faktas, kad Perkūno šventykloje Vilniuje stovėjęs altorius iš dvylikos pakopų, ir kiekviena pakopa buvo skirta vienam Zodiako ženklui. „Ant jų būdavo deginamos aukos – kiekvieną mėnesį tą dieną, kai saulė, pasiekusi savo aukštį, įžengdavo į ženklą. Tad aukščiausioji pakopa priklausė Vėžiui, o žemiausioji – Ožiaragiui. Ant šitų pakopų jokios tikros aukos nedegindavo (taip galvota), o tik vaškinių atvaizdą, pavyzdžiui, Liūto, Mergelės ir kt. Tik ant altoriaus viršaus degindavo gyvulių aukas, būtent, tam tikromis deginimo dienomis; ten pat dieną naktį degė niekad negestanti ugnis, saugoma tam skirtų kunigų“ (BRMŠ II p. 463–464). Taigi su Zodiako ženklais buvo siejamos Perkūno šventyklos pakopos ir ant jų deginamos aukos. Zodiako ženklai galėję būti įtraukti į senosios religijos simbolių sistemą. Todėl, matyt, neatsitiktinai jie paminėti ir E. S. Piccolominio, apibūdinant lietuvių tikėjimus, susijusius su Saule. E. S. Piccolominio pateiktame mito fragmente ypač dėmesio vertas kūjo, kuriuo išlaisvinama Saulė, vaizdinys. Nors analizuojamame tekste juo disponuoja Zodiako ženklai, tačiau šiaip kūjis yra būdingas kalvio įrankis. Galimas daiktas, kad Zodiako ženklai yra vėlyvesnė kalvio transformacija. Beje, kūjis yra ir Perkūno atributas. Griaustinio dievas kartais įsivaizduojamas kaip kalvis (LTR 832/99/, 1001/462/), tad jis taip pat galėtų pretenduoti į Saulės išlaisvintojo vaidmenį. Ir kalvio, ir Griaustinio dievo įrankiai daugelyje tradicijų buvo labai gerbiami ir laikomi kone šventais. Lietuvoje tikėta nepaprastą galią turint perkūno kirvelius. Aiškinta, kad jie išskrintantys iš dangaus, todėl esą stebuklingi. Šie kirveliai turėjo apsauginį poveikį – apgindavo nuo velnio ir kitų piktų būtybių²³. Kalvio kūjis, kaip dievo įrankis, apibūdintas kabardinų (šiaurės Kaukazo tautos) epe „Nartai“. Čia kūjis siejamas su dangumi ir gretinamas su žaibu bei griaustiniu: dievo kalvio Tlepšo į padebesius mestas kūjis skrieja tarsi žaibas, skrosdamas debes, ir galų gale nukrinta sugriaudėjęs kaip griaustinis (N p. 322–323). Tad kabardinų epe dieviškojo kalvio kūjis visiškai akivaizdžiai buvo įsivaizduojamas kaip turintis ryšį su atmosferos reiškiniais – žaibu ir griaustiniu. Afriekiečių evių tautoje (pietvakarinėje Afrikos dalyje) buvo tikima kalvystės instrumentų – kūjo ir priekalo – stebuklingumu: jie nukritę iš dangaus ir kaip tik prieš juos duodama priesaika²⁴. Angoloje kūjis garbintas todėl, kad juo nukalami žemės darbu padargai²⁵. Šitokiame kontekste atrodytų visiškai pagrįstas E. S. Piccolominio pateiktame aprašyme konstatuotas kūjo, kuriuo buvo išlaisvinta Saulė, garbinimas.

Saulės pagrobimo siužetas žinomas ir latvių tradicijoje. Vienoje sakmėje pasakojama, esą tais laikais, kai dar dievas su velniu draugiškai gyvenę, kartą velnias pasigyres dievui, kad turi didelių gražumynų bei šviesulių, ir parodęs paslėptus Saulę ir Mėnulį:

Kaidu reizi Dīvs ar Valnu dzeivojuši draudzeigi. Jī vīns uz ūtru gōjuši cīmūs. Dīvs līlejīs, ka šam asūt daudz labeibas. Valns arī stōstejis sovu bogoteibu. Valns pastōstejis Dīvam, ka šam asūt tik leli skaistumi un gaišumi, ka leidz šam taidus Dīvs naasūt vēļ redzējis. Dīvs reizi aizgōjis pi Valna, un Valns jam parōdejis sauli un mēnesi. Dīvs prasejis, lai īdūdūt šam pacilōt, vai šī skaistumi asūt arī smagi. Valns arī atļōvis. Dīvs paņēmis sauli lobajā rūkā un mēnesi kreisajā un, kai svīdis sauli, tai tū īsvīdis debesīs; arī mēnesi ar kreisū rūku īsvīdis debesīs. Tai Dīvs atbreivōjis sauli un mēnesi nu Valna, un vēļ tagad tī speid debesīs LTT p. 35.

Pamatęs šviesulius, dievas paprašė leisti pakilnoti, ar jie sunkūs. Gavęs velnio leidimą, dievas paėmė Saulę į dešinę, o Mėnesį – į kairę ranką ir įmetė juos į dangų. Šitaip dievas išvadavo Saulę ir Mėnesį nuo velnio. Nuo to laiko jie žiba danguje. Sakmės pabaiga leidžia konstatuoti, kad šiuo pasakojimu paaiškinamas Saulės ir Mėnulio atsiradimas danguje. Išskirtina čia tai, kad dangaus šviesuliai prieš atsiradami danguje buvo velnio, požemi ir mirusiųjų karalystę reprezentuojančio personažo, dispozicijoje. Jie buvo šios mitinės būtybės paslėpti ir uždaryti, ir tik dievas įstengia juos išlaisvinti bei įsviesti į dangų.

Aptarti lietuvių ir latvių siužetai apie Saulės pagrobimą asocijuojasi su suomių ir karelių panašaus turinio naratyvu. „Kalevaloje“ pasakojama, kad Saulė ir Mėnulis pagrobiami Pohjolos, Šiaurės šalies, šeiminkės Louhės. Šioji, parsigabenusi juos į Pohjolą, paslepia aukštame kalne (K 47; 13–24). Veinemeinas, sužinojęs, kur yra Mėnuo ir Saulė, eina jų vaduoti, bet negali patekti į kalno vidų (K 49; 231–278). Jis ateina pas Ilmariną ir prašo nukaldinti įrankius, kuriais galėtų atidaryti kalną. Ilmarinui juos bekalant, Louhė išsigąsta ir išleidžia iš kalno Mėnulį ir Saulę (K 49; 279–362).

Kita dangaus kūnų išlaisvinimo versija atpasakota karelių „Himne apie Saulės išlaisvinimą“ (šį kūrinį E. N. Setälä laiko „švenčiausiu mūsų liaudies poezijos perlu“)²⁶. Čia prisimenami laikai, kai visur buvo tamsu. Tada Dievo sūnus nusprendžia eiti ieškoti Saulės ir Mėnulio, paslėptų Hiitoloje, velnių šalyje. Surasti dangaus šviesuliai išlaisvinami. Saulė įkeliama į medį, ant vidurinėsios jo šakos, iš čia ji šviečia žmonėms²⁷. Nors finougrų mitologijos tyrėjų laikoma, kad šis himnas yra patyręs krikščionių religijos įtaką, vis dėlto jame išsaugotas su žodine liaudies tradicija susijęs dangaus kūnų išlaisvinimo siužetas leidžia įžvelgti šiame kūrinyje užfiksuotą archajinės mitopoetinės pasaulėžiūros sluoksnį. Saulės išlaisvintojo vaidmenį vienoje aptariamo himno versijoje atlieka kalvio duktė. Tai, kad dangaus kūnas gali būti išvaduojamas su kalvyste susijusios būtybės, patvirtina analizuotas lietuvių pasakojimas apie Saulės išlaisvinimą kūju, tai yra būdinguoju kalvio įrankiu. Jei Saulė sukuriama kalvio, tai atrodytų logiška, kad kalvio instrumentu šis dangaus šviesulys ir išlaisvinamas. Saulės išlaisvinimas galėtų būti interpretuojamas kaip jos „gimimas arba atgimimas“, tai yra šio dangaus šviesulio funkcijų atnaujinimas.

Taigi baltų mitologijoje Saulės ir Mėnulio pagrobėjas yra požemio mitinė būtybė, susijusi su mirusiaisiais – velniais. Saulės nudangintojas gali būti ir karalius. Suomių ir karelių epe dangaus kūnai paslepiami Louhės, Šiaurės šalies, „ano pasaulio“, tai yra Pohjolos, šeiminkės. Kaip buvo aiškinta, Saulė ir Mėnulis gali atsidurti ir Hiitoloje, velnių šalyje. Vadinasi, tiek baltų, tiek finougrų tradicijoje Saulę ir Mėnulį pagrobia personažai, paprastai atstovaujantys mitinio universumo sričiai, kuri asocijuojasi su tamsa ir anapusiniu požeminiu mirusiųjų pasauliu.

Baltų mitologijoje dangaus šviesulių išvaduotojais yra Dievas, Zodiako ženklai su kūju, suomių ir karelių epinėje kūryboje – Veinemeinas (iš dalies ir Ilmarinas, kaip gamintojas įrankių, kuriais turėtų būti išlaisvinti kalne paslėpti dangaus kūnai), kalvio duktė, Dievo sūnus. Jų dėka dangaus kūnai perkeliama iš tamsos karalystės į jai priešingą – dangaus ir šviesos sritį, kurioje jie gali funkcionuoti: skleisti šviesą Žemėje gyvenančioms būtybėms.

Dangaus šviesulių ištrėmimo į tamsos, chtoniškąją sferą, jų slėpimo uždaroje erdvėje motyvai bei siužetai pasaulyje yra plačiai žinomi. Neretai tuo aiškinami Saulės ir Mėnulio užtemimai. Saulė ir Mėnulis gali būti ne tik pagrobiami ir paslepiami kokio nors destruktivaus mitinio personažo. Eurazijos, taip pat Šiaurės Amerikos tautų mituose gana dažnas yra dangaus šviesulių prarijimo motyvas²⁹. Šiaurės germanų „Senajoje Edoje“ figūroja vilkas Fenriras, milžiniškas gyvūnas, chtoninė pabaisa, kuris praryja Saulę („Vaftrudniro kalbos“)³⁰. Tai siejama su pasaulio pabaiga, o Fenriras laikomas eschatologiniu demonu, savo veiksmais demonstruojančiu universumo degradavimą ir žlugimą. Daugelyje tradicijų dangaus šviesulių, ypač Saulės – šviesos šaltinio, praradimas asocijavosi su grėsme pasaulio ir žmonijos egzistencijai ir reiškė jei ne pasaulio pabaigą, tai jo krizę.

Lietuvių ir latvių tautosakoje išlikusiose mitologijos nuotrupose kalvis atskleidžia kaip atliekantis ne tik Saulės sukūrimo, bet ir kitas funkcijas. Kalvio planetinio konteksto analizė, pasiremiant kalvio personažą užfiksavusiais tautosakos tekstais, padėtų visapusiškiau suvokti kalvio vaidmenį baltų mitologijoje.

Dangaus kalvis

Lietuvių folklorinis kalvis gali turėti ryšį ne tik su dangumi, bet ir su požemiu bei su šių mitinio pasaulio sferų atstovais. Tad kalvis yra ambivalentiška mitinė būtybė.

Dangaus kalviu laikytina būtybė, kuri siejama ar identifikuojama su Griaustinio dievu Perkūnu. Mat Perkūnas kartais pavadinamas kalviu: Akmeniniu kalviu (LTR 1001/469/) arba Kalviu Brūzguliu (LTR 1001/470/). Tautosakoje pasitaiko užrašymų, kuriuose Perkūnas įsivaizduojamas kaip kalvis: „Perkūnas – tai senas kalvis. Jam dievas pavedė daryti šovinius ir šaudyti velnius“ (LTR 1001/462/); „Perkūno trenksmas kyla iš kalvio, danguje kaustančio arklius“ (LTR 832/99/).

Kalvis, esantis danguje, minimas pasakoje apie žmogaus ir velnio rungtynes metant kuoką ar kūjį (AT 1063). Velniai labai išsigąsta, kai žmogus ketina lazda ar kitą daiktą užmesti ant debesų arba į dangų savo broliui kalviui (LTR 1769/13/1048/121/). Žmogus velniui pasakoja: „Mano brolis yra kalvis danguje, ir dabar jam labai reikia geležies; jis sėdi anapus tų debesų ir laukia, kol jam tą lazda užmesiu“³¹; „Žiūriu ot į aną debesėlį, kur ant mūsų atein. Ten gyven mano brolis šventas Petras, kalvis, tai kai aš jam užmesiu, tai toks daiktas jam reikalingas, susigadys“ (SŠLSA 305).

Kalvio, kaip kalėjo, funkciją gali atlikti ir latvių Pērkonas. Vienoje mįslėje kalbama apie kalvį, kuris kala danguje, žarijos krinta į Dauguvą (iminimas: griaustinis ir žaibas)³². Latvių mitologijos tyrėjas Pēteris Šmitas iškėlė mintį, kad danguje arba jūroje kalantis kalvis esąs Pērkonas³³. Panašus į minėtos mįslės kalvio vaizdinys aptinkamas ir latvių dainose:

*Kalejs kala debesīs
Daugavā ogļis bira:
Saulē lika meitiņai
Pūra vāku zeltā kalt.*

‘Kalvis kalė danguje,
Žarijos biro į Dauguvą:
Saulė liepė apkalti auksu
Jos dukrelės kraičio skrynios dangtį.’

*Kalējs kala debesīs,
Ko tas kala, ko nekala?
Dieva dēla juostu kala,
Saulės meitas vaiņadziņu.*

LTdz 7900

‘Kalvis kalē danguje,
Kā jis kalē, ko nekalē?
Dievo sūnui diržā kalē,
Saulės dukrai vainikēļ.’

Tačiau kai kurie latvių dainų tekstai rodo, kad dangaus kalvis gali būti ir Saulė:

*Kalejs kala debesīs,
Ogles sprāga jūrmalā.
Kas tas tāds kalējiņš,
Kam tik tāļu ogles sprāga?
Tā jau mūsu silta saule,
Savus starus mētādama.*

LD 33729 p. 335

‘Kalvis kalē danguje,
Žarijos žiro pajūry.
Kas tas toks kalvelis,
Kad taip toli žarijos žiro?
Taigi mūsu šilta saulē,
Savo spindulius skleidžianti.’

Vadinasi, dangaus kalvis nebūtinai identifikuotinas su Pērkonu. Matyt, kalvio funkciją galėjo atlikti įvairios mitinės būtybės. Vis dėlto dangaus kalvio ryšys su Perkūnu (Pērkonu) vertas dėmesio.

Kalvis – personažo, kovojančio su chtonine būtybe, padėjėjas

Daugelyje tradicijų pastebėta, kad mitinis kalvis yra susijęs su Griausmavaldžiu. Kalvis tam tikru būdu jam talkininkauja – paprastai nukala ginklą, kuris pasitarnauja Griaustinio dievui kovojant su priešininku. Senovės indų Tvaštaras nukala Indrai ginklą, kuriuo nugalima gyvatė Vritra (MNM II p. 496). Graikų Hefaistas Dzeusui nukala žaibą ir griaustinį – ginklus, padedančius kovoti su Tifonu (MNM I p. 299). Germanų Toras nudobia Midgardo gyvatę Jormungandą kūju Mjólniru, kurį jam nukala nykštukai Brokras ir Eitri, požeminio pasaulio gyventojai³⁴. Taigi įvairiose tradicijose žinomas mitinis kalvis, dievas ar žemesnio statuso mitinis herojus, glaudžiai susijęs su Griausmavaldžiu kaip šio dievo padėjėjas, pagaminantis jam būtiną įrankį – ginklą.

Lietuvių pasakose kalvis gali būti kovotojo su slibinu pagalbininkas. Pasakoje „Dvylikagalvis smakas ir karalaitis“ pasakojama, kaip karalaitis kovai su slibinu paprašo nukalti geležinę lazda iš dvylikos štangų. Iš visų šalių sukviesti kalviai nukala tą galingą ginklą, ir juo karalaitis nukerta slibinui galvas (LTt 3 96; AT 300).

Stebuklinėse pasakose kalvis būna pagrindinio pasakos herojaus pagalbininkas pačioje kovoje su slibinu ar jo reprezentantais. Pasakoje „Dvigalvis žirgas“ kalvis savo įrankiu pagelbėja karalaičiui Domertui, kovotojui su slibiniais. Įkaitintomis replėmis kalvis sugriebia už liežuvio iš slibino dvaro atsivijusiai juodai kiaulei, iš kurios gerklės eina liepsna, ir karalaitis ją sukapoja kardu. Matyt, toji kiaulė buvusi pats į šį gyvūną pavirtęs slibinas ar jo pasiūstas gyvulys (LTt 3 102; AT 300A).

Rytų slavų folkloriniuose naratyvuose taip pat figūruoja kalvis – kovotojas su chtonine būtybe – gyvate ar panašios prigimties mitiniu personažu. Iš padavimų žinomas dieviškasis kalvis, kuris nugalį gyvatę, įkinko ją į pirmą jo nukaltą plūgą ir

priverčia juo suarti žeme. Tuo paaiškinamas Gyvatės pylimų (*Змиевые валы*) abipus Dniepro atsiradimas³⁵.

Kalvio santykis su velniais ir požemiu

Lietuvių mitinis kalvis gali turėti artimą santykį ir su velniais, požeminės mitinio pasaulio srities reprezentantais. Pats velnias kartais vaizduojamas kaip kalvis. Teigiama, kadaise kalviais buvus tik velnius, jie vieni temokėję suvirinti geležį (BLS 359). Žmogus šio amato išmokęs iš velnio:

Kaip žmanes išmoka geležį suvirinti. Vienąkart kalvis kala i nesuvirina geležes nekaip. Ataja velnias i saka kalviui: „Tu nesuvirinsi geležes, kalai aš tau pamakysiu“. Kalvis pradieja prašyt velnių, kad pamakyt. Velnias: „Aš tau pamakysiu, ale tu man dūšių sava ataduosi“. Kalvis saka: „Gerai, ataduosiu“. Velnias liepe kalviui: „Kai geležis prades virti, tai tu jų smeliu pabarsteliak, tadu i suvirs“. Kalvis taip padare, i geležis suvire. Kiek paliūkejus ataja velnias jau dūšias un kalvį i praša. Kalvis jam saka: „Aš tau dūšių ataduosiu, kai nuo eglų šickas nubyres“. Kalviai i dabar virina visi geležį, a velnias laukia jų, kadu byres šickas nuo eglų. Kalai bus šickas un eglų, tatai velnias negaus nei vienos dūšias kalvia LTR 952(24).

Tačiau pasakose kalvis neretai parodomas konfrontuojantis su velniu. Pasakojama apie gražų ponaitį (velnią), kuris paskolina kalviui pinigų. Atėjęs gražinimo laikui, ponaitis grasina kalvį nešias į „peklą“. Tuomet kalvis pasiūlo velniui pasirašyti obuolių. Velnias prilimpa prie obels, ir kalvis jį ima gnaibyti įkaitusiomis replėmis. Velnias atsižada pinigų ir nulekia į pragarą. Taip atsitinka ir kitiems velniams (LTR 208/150/; žr. taip pat LTR 4790/8/; AT 330A).

Kalvio santykį su velniais ir pragaru atskleidžia ir tos pasakos, kuriose aiškina, kur kalvis patenka po mirties. Kalvis mėginąs eiti į pragarą, bet jam atėjęs velniai užsirakina duris. Kalvis jas išlaužia. Velniai išsigąsta ir išbėgioja po pasaulį. Tuomet dievas, išsigandęs, kad išsilakstę velniai pridarys eibių, paima kalvį į dangų, o velnius uždaro pragare (LTR 3148/2/; žr. taip pat LTR 5035/224/; AT 330). Tad ir čia pabrėžiama kalvio bei velnių opozicija, primenanti analogišką Griaustinio dievo ir velnių priešišumą. Kituose aptariamose pasakose variantuose kalvis po mirties keliauja į dangų, bet čionai jo nepriima šventas Petras. Tada kalvis lieka prie dangaus vartų (LTR 818/1/, 1969/20/; AT 330A) arba, kaip teigiama viename šios pasakos variantų, tarp pragaro ir dangaus – „čysčiuje“ (LTR 3171/120/). Tad kalvis po mirties gali pabuvoti visose trijose mitinio pasaulio zonose: požemyje, danguje ir vidurinėje sferoje – tarp dangaus ir pragaro. Tačiau „pekloje“ jis paprastai nepasilieka, tai tik laikina jo pomirtinės būties vieta. Dažniau jis būna dangaus prieangyje, tarp dangaus ir pragaro, o kartais – ir pačiame danguje.

Kalvio ryšys su chtoniškąja mitinio pasaulio sfera ir jos reprezentantais atskleidžia ir kitų tautų mituose. Graikų Hefaistas siejasi ne tik su Olimpu, iš kurio jis buvo ištremtas, bet ir su požemiu, su aukščiausiu kūrybingumu ir su stichiniu demonizmu (MNM II p. 299). Kaip būdinga chtoninėms būtybėms, jis yra šlubas.

Vergilijaus „Eneidoje“ pasakojama apie požemyje esančią Hefaisto kalvę, kurioje Dzeusui kuriami griaustinis ir žaibai (VE VIII 370–453). Senovės indų Tvaštaras, nukalęs Indrai kuoką ir vežimą, vėliau tampa priešiškas šiam dievui, nes Indra nužudo jo ir demonės trigalvį sūnų. Norėdamas atkeršyti Indrai, Tvaštaras sukuria chtoninės prigimties pabaisą Vritrą (MNM II p. 496). Suomių ir karelių mitinis kalvis Ilmarinenas savo kalvę įsirengia pelkėje (K 9; 115–122). Paprastai pelkės, raistai, balos – chtoninių būtybių gyvenamoji vieta. Be to, Ilmarinenas siejasi ir su tamsos karalyste Pohjola; čia patekęs jis nukala stebuklingą malūną Sampą ir kitus daiktus (K 10; 403–416). Kabardinų dievo kalvio Tlepšo kalvė yra slėnyje, didelio miško pakraštyje esančioje oloje. Pabrėžiama Tlepšo kalvės izoliacija nuo žmonių. Į ją draudžiama įžengti paprastiesiems mirtingiesiems, nes kalvis ten slapta kala ginklus. Jei nartams prireikia Tlepšo, jie, artėdami prie olos, tris kartus pašaukia kalvį, kad šis pasirodytų (N p. 320). Taigi paminėtų tradicijų mitinio kalvio santykis su chtonine (kaip ir su dangiška) mitinio pasaulio sritimi akivaizdus. Mitinio kalvio prieštarą, dvejopą prigimtį iš dalies galėjo lemti ir paties metalo ambivalentiškas pobūdis. Be tos geležies, kurios žaliava būdavo gaunama iš žemės gelmių, dar buvo ir meteoritinė geležis; vien dėl to, kad yra nukritusi iš „viršaus“, ji laikyta dangiškuoju, transcendentiniu metalu³⁶. Ilgą laiką egiptiečiai naudojo tik meteoritinę geležį. Kretoje tokia geležis buvo žinoma jau minojinės kultūros epochoje (2000 m. pr. Kr.)³⁷. Nukaltų metalo dirbinių ambivalentiškas funkcionalumas – nukalti daiktai tarnavę kaip šviesos šaltinis, o kita vertus, kaip ginklai, taip pat galėjo turėti ryšį su mitinio kalvio prigimties dvilypumu.

* * *

Apibendrinant galima konstatuoti, kad baltų mitologijoje įvairios mitinės būtybės galėjo sietis su kalvyste. Kalvio funkcija pasižymėjo dievas Teliavelis, Griausmavaldis, velnias, pasakų personažas kovotojas su slibinu ar velniais. Mitinio kalvio, kaip kūrėjo, veikla buvo suvokiama plačiai – tai ne tik žmogaus aplinkos daiktų gaminimas, bet ir makrokosmo elementų kūryba. Šia savo kaip demiurgo veikla mitinis kalvis prilygo dievui ir iš tiesų, kaip liudija istorijos šaltiniai, buvo laikomas dievu. Lietuvių mitinis kalvis, vadintas Teliavelio vardu, reikia manyti, buvo savarankiškas mitinis personažas, savo atliekamomis funkcijomis susijęs su Griaustinio dievu, galbūt jo pagalbininkas. J. Malalos kronikos intarpe pateiktas dievų sąrašas paneigia Teliavelio ir Perkūno tapatumą, kadangi, kaip jau buvo kalbėta, tame pačiame dievų sąrašė jie minimi kaip skirtingi mitiniai personažai. Teliavelio ir Perkūno santykis gali būti panašus kaip kad graikų Hefaisto ir Dzeuso (Hefaistas – Dzeuso sūnus ir padėjėjas, teikiantis jam su kalvyste susijusias paslaugas). Tad baltų mitinis kalvis – demiurgas – laikytinas įvairiose tradicijose aptinkamo mitinio kalvio vienu iš analogų. Jo žygdarbis – dangiškos ugnies – Saulės – sukūrimas ir įmetimas į dangų atrodytų visiškai motyvuotas. Juk kalvio raiškos sferoje ugnis yra vienas pagrindinių jos komponentų, atskleidžiančių ir paties kalvio prigimtį bei esmę.

- ¹ *Regina Volkaitė-Kulikauskienė*. Lietuva valstybės priešaušriu. V., 2001, p. 276–277.
- ² *Мирча Элиаде*. Азиатская алхимия: Избранные сочинения. М., 1998, p. 149.
- ³ Lietuvių enciklopedija, t. 10. Boston, 1955, p. 368.
- ⁴ *М. Элиаде*. Min. veik., p. 184–185.
- ⁵ Ten pat, p. 183.
- ⁶ Ten pat, p. 184–187.
- ⁷ *В. В. Иванов, В. Н. Топоров*. Исследования в области славянских древностей: Лексические фразеологические вопросы реконструкции текстов. М., 1974, p. 159.
- ⁸ The Encyclopedia of Eastern Philosophy and Religion: Buddhism, Hinduism, Taoism, Zen. Boston, 1994, p. 179.
- ⁹ Ten pat.
- ¹⁰ *В. Н. Топоров*. Заметки по балтийской мифологии. – Балто-славянский сборник. М., 1972, p. 311; *Norbertas Vėlius*. Lietuvių mitologijos rekonstrukcija. – Tautosakos darbai, [t.] II(IX). V., 1993, p. 61–62; *Gintaras Beresnevičius*. Trumpas lietuvių ir prūsų religijos žodynas. V., 2001, p. 50, 116.
- ¹¹ *Vladimir Toporov*. Baltų mitologijos ir ritualo tyrimai: Rinktinė. Sudarė Nikolai Mikhailov. V., 2000, p. 33.
- ¹² Литовский катихизис М. Даушки. По изданию 1595 года, вновь перепечатанный и снабженный объяснениями Э. Волтером [Записки Императорской академии наук, т. 53]. СПб., 1886 p. 177.
- ¹³ Źródła do mytologii litewskiej. Zebrał, ocenił i objaśnił Antoni Mierzyński, t. 1. Warszawa, 1892, p. 151.
- ¹⁴ *Norbertas Vėlius*. Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis. V., 1987, p. 207.
- ¹⁵ *Matti Sarmela*. Finnische Volksüberlieferung: Atlas der finnischen Volkskultur, Bd. 2 [Deutsche Redaktion: Ingrid Schellbach-Kopra]. Münster, 2000, p. 228.
- ¹⁶ *Н. С. Шанарова*. Краткая энциклопедия славянской мифологии. М., 2001, p. 48.
- ¹⁷ *R. Rimantienė*. Akmens amžius Lietuvoje. V., 1984, p. 169.
- ¹⁸ *A. Okladnikovas*. Elnias auksaragis. V., 1969, p. 196–197.
- ¹⁹ *А. Ф. Анисимов*. Космологические представления народов Севера. М.–Л., 1959, p. 12–13.
- ²⁰ Ten pat, p. 66.
- ²¹ *A. Okladnikovas*. Min. veik., p. 67.
- ²² *Udo Becker*. Simbolių žodynas. V., 1995, p. 312.
- ²³ *Nijolė Laurinkienė*. Senovės lietuvių dievas Perkūnas: kalboje, tautosakoje, istoriniuose šaltiniuose. V., 1996, p. 110–112.
- ²⁴ *М. Элиаде*. Min. veik., p. 193.
- ²⁵ Ten pat, p. 152.
- ²⁶ *Martti Haavio*. Mitologia fińska. Warszawa, 1979, p. 230.
- ²⁷ Ten pat, p. 230–234.
- ²⁸ Ten pat, p. 234–235.
- ²⁹ Ten pat, p. 235–237.
- ³⁰ Старая Эдда: Древнеисландские песни о богах и героях. Пер. А. И. Корсуна; ред., вступ. статья и коммент. М. И. Стеблин-Каменского. М.–Л., 1963.
- ³¹ *L. A. Jucevičius*. Raštai. V., 1959, p. 420–421.
- ³² *Haralds Biezais*. Die himmlische Götterfamilie der alten Letten. Uppsala, 1972, p. 105.
- ³³ *P. Šmits*. Latviešu mītoloģija. Rīgā, 1926, p. 23.
- ³⁴ *Rudolf Simek*. Lexikon der germanischen Mythologie. Stuttgart, 1984, p. 60, 82; *М. Элиаде*. Min. veik., p. 195, 526.
- ³⁵ *А. А. Потемня*. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий, т. 1: Рождественские обряды. «Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских», 1865, кн. 2, апр.–июнь. М., 1865; *В. В. Иванов, В. Н. Топоров*. Min. veik., p. 161.
- ³⁶ *М. Элиаде*. Min. veik., p. 151.
- ³⁷ Ten pat, p. 148.
- Rašant straipsnį naudotasi *Bronislavos Kerbelytės* sudaryta Lietuvių pasakojamosios tautosakos kartoteka, esančia Lietuvių literatūros ir tautosakos institute.

THE BALTIC MYTHICAL SMITH AND HIS ANALOGUES IN THE MYTHOLOGICAL TRADITIONS OF OTHER PEOPLES

NIJOLĖ LAURINKIENĖ

Summary

The smith is an exceptional personage of the Baltic mythology, playing an important role and acquiring high, almost godlike, status. Its meaning and functions seem to be close to those of the smith image occurring mostly in epic traditions of other Eurasian peoples. The Baltic mythical smith has similarities to ancient Indian Tvashtri, Greek Hephaistos, Roman Vulcanus, Slavic Svarogu, especially evident are his parallels with Ilmarinen of the northern neighbors – Finns and Karelians, with Germanic Thor, who also performed functions of smith, and his helper Tjalfi.

In the 13th century written sources of the Baltic religion and mythology (the Chronicle of Ipaty, Malala's Chronicle) mythical smith Teliaveli is mentioned. According to the Chronicle of Ipaty, he was among gods secretly worshiped by king Mindaugas. The Malala's Chronicle places him in the list of the Baltic and Finno-Ugric deities, presented there. Hereby Teliaveli is said to have forged the Sun and flung it into the sky. Thus the smith Teliaveli, the god of a considerably high status, is characterized as a demiurge – the maker of a celestial body. This act brings him close to the Finnish-Karelian Ilmarinen, who has forged the vault of heaven.

The episode of the smith forging the Sun is also found in Lithuanian and Latvian folk narratives. It is related to the above mentioned story of the smith as maker of the Sun, and presents additional verification of authenticity of this theme in the Baltic mythological tradition.

Teliaveli is an ambivalent mythical figure. He is associated not only with sky and Sun, but also with underground sphere and its most significant figure – Velnias 'Devil'. The smiths in other traditions also display close links with the chthonic sphere of the mythical world and its representatives: this is true of the Greek Hephaistos, the ancient Indian Tvashtri, the Finnish-Karelian Ilmarinen.

In the functional respect, the Baltic mythical smith could be related to the Thunder god Perkūnas. The smith is considered to be Perkūnas' assistant. The relationship between Teliaveli and Perkūnas is quite alike to that between Greek Hephaistos and Zeus (Hephaistos is son and helper of Zeus, providing him with smith's services), between Germanic Tjalfi and Thor (Tjalfi is Thor's servant). Thus the Baltic mythical smith-demiurge should be considered among the analogues of the mythical smith image of other traditions. His heroic deed, the forging of the celestial fire – Sun, and flinging it into the sky, seems well motivated. Fire is one of the most significant elements in the sphere of smith's activities, also revealing the nature and essence of this image in general. Having fire at his command, the smith also has magical means and powers of setting this fire into heaven, sending it up to the highest level of the universe, where it becomes the heavenly light – the Sun.

www.lti.lt

Gauta 2002 06 26